

Három osztrák utazástörténeti mű magyar tanulságai¹

NAGY MIKLÓS MIHÁLY²

Hányatott sorsa van a magyar földrajzi utazástörténetnek, amely – eltérően az európai kontinens nyugati felének tudománytörténeti folyamataitól – csak az elmúlt évtizedekben szerveződött önálló tudományterületté. Jóllehet néhány magyar geográfus (CHOLNOKY J., GERMANUS GY., TELEKI P., TEMESY GY., BULLA B., KÉZ A., MENDÖL T.) és kultúrtörténész (JUHÁSZ V., SZAMOTA I.) a korábbi évtizedekben is írt ilyen jellegű műveket, mégis azt kell mondanunk, hogy a magyar földrajztörténet tudományosodása elsősorban BALÁZS Dénes, valamint tanítványa, KUBASSEK János munkásságához kötődik. (BALÁZS D. 1995.) Hazánkban a földrajzi utazástörténetnek főképpen népszerűsítő jellege volt és van, az olyan nagy monográfiák, mint amilyen a Magyarországon is megjelent MAGIDOVICS-féle feldolgozás, ritkaságnak számít. E témával kapcsolatban csak megismételni tudjuk a magyar földrajzi utazástörténet históriájával kapcsolatos nézetünket (NAGY M.M. 2003); amely szerint minden jelentős műve, tudományosságra való törekvése ellenére a hazai geográfiai utazástörténet a magyar földrajztudomány mostohán kezelt területe. Ezért nyilván nem érdektelen, ha nyugati szomszédunk, Ausztria közelmúltbeli utazástörténeti szakirodalmáról is szólnunk. Tesszük ezt azért, mert – meggyőződésünk szerint – az itt bemutatandó három osztrák, összefoglaló földrajzi utazástörténeti műnek a magyar tudományos életben is több hasznosítható tanulsága van.

Ha Ausztriában könyvesboltokban, múzeumi előrusítóhelyeken járunk, egyből szembetűnő a tudomány- és kultúrtörténeti művek, a földrajzi utazástörténeti feldolgozások bősége, valamint azok minősége. Nyilván a német nyelvű könyvpiac nagysága is hozzájárul, hogy az ottani kiadók szívesen jelentetnek meg ilyen műveket. Rögtön konkrét példával is élve a *Rowohlt Taschenbuch Verlag* ún. „ro-ro-ro” sorozatát említjük, amelyben az elmúlt évtized folyamán több földrajztörténeti életrajz is megjelent. Szinte tetszőlegesen válogatva közülük: HARTAU, C. a sorozatban Cortésbiográfiát jelentet meg (1994), BRENNECKE, D. (1995). Amundsenről írt kötetet (1995), a hazánkban is jól ismert EMERSLEBEN, O. pedig Cook életrajzát dolgozta fel (1998). E művek közös jellemzője; jóllehet tudományos népszerűsítő köteteknek készültek, ám jegyzetapparátusuk, szakirodalmi jegyzékük alapján túlmutatnak a népszerűsítés szintjén. Hazánkban hiányoznak az ilyen művek; a magyar geográfiai utazástörténet szakirodalmi töredékes és gyakorta még a legalapvetőbb források publikálásáig sem jutott el (NAGY M.M. 2002).

¹ SENFT, H.–SENFT, W. 1999. *Aufbruch ins Unbekannte*, 50 österreichische Forscher und Entdecker

¹ von Herberstein bis Harrer. – Leopold Stocker Verlag, Graz-Stuttgart, 207 p.

LANGENDORF, J.J. 1996. *Die grosse Fahrt*, Forscher und Entdecker der Monarchie 1400–1918. – Karolinger Verlag, Wien, 184 p.

HORVATH, M.–ZIMMERMANN, H. 1995. *Österreich maritim*, Die frühen Jahre. – Verlag Österreich, Wien, é.n. 175 p.

² Zrínyi Miklós Nemzetvédelmi Egyetem Hadtudományi Kar, Budapest, Hungária krt. 9–11.

Ausztriában a földrajzi utazástörténet szakirodalmában – a magyar viszonyokhoz hasonlóan – megtaláljuk annak népszerűsítő formáját. Ezt bizonyítja SENFT, H.–SENFT, W. (1999) összefoglaló műve (*Aufbruch ins Unbekannte*), amely az osztrák utazástörténet ötven legfontosabb alakjának munkásságát mutatja be. A kötet néhány oldalt szentel egy-egy világjárónak oly módon, hogy rövid életrajzi összefoglalót ad, majd a legtöbb utazó esetében igen rövid szemelvényt közöl valamely útleírásából. A SENFT-féle feldolgozás szellemiségében leginkább az eddigi legteljesebb magyar utazástörténethez áll közel, a HAVASNÉ BEDE P.–SOMOGYI S. szerkesztésében 1973-ban publikált *Magyar utazók, földrajzi felfedezők* c. kötethez. Mondhatjuk róla azt is, hogy annak modernebb, korunk olvasói igényeinek jobban megfelelő osztrák változata. Ám a két kötet között van egy lényeges különbség; SENFT, H.–SENFT, W. (1999) műve sokkal egységesebb, jobban szerkesztett, mint három évtizeddel ezelőtti magyar változata. Ennek okát pedig abban látjuk, hogy a magyar utazástörténeti kötet széles szerzői gárdát tudhat maga mögött, ami miatt súlyponti eltolódásoktól sem mentes. Így pl. az Osztrák–Magyar Monarchia hadiflottájának expedíciójáról, amelyek a magyar utazástörténetnek is jelentős fejezetét adják (NAGY M.M. 2004), alig találunk benne valamit, jöllehet az osztrák geográfia és történettudomány már három évtizeddel ezelőtt is tág teret szentelt a kérdésnek.

SENFT, H.–SENFT, W. osztrák utazástörténete a modern népszerűsítő geográfiai utazástörténeti feldolgozások mintája, legalábbis a szerkesztés szempontjából. Fejezetei tartalmukat, terjedelmüket tekintve egységesek, színes, valamint fekete-fehér illusztrációi pedig valódi utazástörténeti olvasókönyvvé teszik. A kemény, fűzött vászonkötés, a kimondottan szép borító – amely az első osztrák földközeli expedíció hajóját, a Novara fregattot ábrázolja – már eleve felkelti az olvasó figyelmét. Röviden fogalmazva SENFT, H.–SENFT, W. műve – mint használati tárgy – izléses könyv, amelyhez hasonlót a mai magyar könyvpiacra alig találunk.

Ha e kötetről a fenti sorokban azt írtuk, hogy gazdagon illusztrált, rövid fejezetekből álló feldolgozás, akkor ezzel meghatároztuk azt is, hogy szerzői elsősorban ifjúsági olvasmánynak szánhatták. Éppen úgy, ahogy annak készült a HAVASNÉ–SOMOGYI-féle magyar feldolgozás is. Ha e két művet összevetjük, azt látjuk, hogy a magyar változat sokkal mélyebb tartalmú, egyes fejezetei bizony meghaladják a középiskolai korosztály érdeklődési szintjét, ám külső formájában már megjelenésekor sem tartozott a magyar könyvtermés legszebb kötetei közé. Akkoriban Magyarországon jelentek meg ennél sokkal szebb, jobban szerkesztett kiadványok is.

SENFT, H.–SENFT, W. (1999) könyve kapcsán érdemes először felvetnünk; három évtized elteltével célszerűnek tűnik olyan új, egységes, magyar utazástörténetet írni, amely egyrészt tükrözné az elmúlt évtizedek kutatási eredményeit, másrészt szerkesztésében, külső megjelenésében méltó lenne a nagy múltú, nemzetközi hírű magyar utazástörténethez, harmadrészt pedig éppen úgy használható lenne földrajzi, utazástörténeti olvasókönyvként is. Az igazi megoldás természetesen az lenne, ha külön készülhetne egy tudományos – monografikus mélységű – feldolgozás a magyar geográfiai utazások történetéről, és külön születne egy népszerűsítő földrajzi utazástörténeti olvasó- és kézikönyv.

Az előzőhöz hasonló feldolgozás LANGENDORF, J.J. (1996) *Die grosse Fahrt* c. műve is, amely alcíme szerint – *Forscher und Entdecker der Monarchie 1400–1918* – a Habsburg Császárság világjáró földrajzi utazóinak biográfiai gyűjteménye. A zömében fekete-fehér mellett néhány színes illusztrációt is tartalmazó kötet időrendi sorrendben tárgyalja a birodalom világjáróit, akik között külön fejezetet szentel a magyar utazástörténetből ismert KÖRÖSI CSOMA Sándornak és VÁMBÉRY Árminnak is. A kötet külön érdeme, hogy viszonylag terjedelmes irodalomjegyzéket közöl, nagyjából ahhoz hasonlóan, ahogyan azt a már említett HAVASNÉ–SOMOGYI-féle műben is láthatjuk. Az egyes fejezetek tulajdonképpen életrajzi ismertetések – néhány soros idézetekkel –, amelyek az utazók tudományos eredményeinek összefoglalását szolgálják. A kötet kemény, fűzött vászonkötéssel készült, amelynek külső borítója – fekete tónusával – kevésbé mutatós. Annál fontosabb azonban tartalma; itt ismét a magas szintű tudományos ismeretterjesztés tanúi lehetünk.

A szakemberek számára LANGENDORF, J.J. (1996) feldolgozása nyilván nem szolgál újdonsággal, ám – véleményünk szerint – adataival, stílusával nagyban hozzájárulhat az osztrák utazástörténet népszerűsítéséhez. Tartalmát tekintve e kötet bizonyítja igazán, hogy a közös történelmi múlt miatt nem beszélhetünk teljesen különálló osztrák és magyar földrajzi utazástörténetről. KÖRÖSI CSOMA Sándor és VÁMBÉRY Ármin megjelenése e kötet lapjain azt igazolja, hogy az egykor a nagy dunai monarchiában élő népek földrajzi utazástörténete éppen úgy közös, mint ahogy közös történelmi sorsunk is. Különösen a birodalom katonautazói – HÜHNEL, WÜLLERSTORF-URBAIR, TEGETHOFF, PAYER – esetében tükröződik igazán; hivatalosan ugyan osztráknak vallhatták magukat, de miután a birodalom nemzeti felett álló fegyveres erők tagjai voltak, utazásaik mégis éppen úgy nemzetek felettek. Tudományos sikereik és kudarcaik mögött egyaránt megtaláljuk a birodalom minden nemzetét.

E nemzetek felett állással jellemezhetjük harmadik, itt ismertetett kötetünket is. HORVATH, M.–ZIMMERMANN, H. (1995) *Österreich maritim, Die frühen Jahre* c. művét, amely a kezdetektől a 19. sz. közepéig tárgyalja az osztrák tengeri hatalom, gyarmatosítás és utazások történetét. Ebben az esetben is népszerűsítő feldolgozásról van szó. A nagyszámú fekete-fehér illusztrációt tartalmazó kötet már nemcsak a középiskolai olvasórétg számára készült; stílusa és tartalma miatt bizonyára haszonnal forgatják a felnőtt korosztály tagjai is. Hiszen olyan kérdésköröket tárgyal – a Habsburg Császárság indiai vállalkozását, a korai amerikai utazásokat, hogy csak kettőt említsünk –, amelyekről az osztrák társadalom is bizonyára keveset tud. A könyv egyébként szintén szép kiállítású – fűzött, kemény papírkötésben –, külső megjelenése pedig méltó tartalmához. Ez utóbbiról azt kell mondanunk, hogy erről Magyarországon – még a tudományos életben is – annyira keveset tudunk, hogy e kötetet bátran ajánlhatjuk a geográfai történettel foglalkozó szakemberek számára is.

Különösen a Habsburg Birodalom, majd az Osztrák–Magyar Monarchia tengeri expedíciói, tengerészeti, haditengerészeti utazásai területén van nagy lemaradása a magyar földrajzi utazástörténetnek. A kérdéskör csak látszólag tartozik az osztrák geográfia történetéhez; miután a birodalom haditengerészetében mindig is szolgáltak magyarok, annak utazástörténete a magyar kultúrtörténethez is kötődik. Ráadásul olyan magyar világjárók, mint HORTHY M., GÁSPÁR F., TAUSCH J., FERENCZY B., BOZÓKY D., KEPES Gy., valamint az Első és a Második Magyar Adriakutató Expedíciók története sem írható meg a közös tengeri expedíciók feldolgozása nélkül. Ausztria tudományos élete ez utóbbiak terén jóval előttünk jár. A kérdéskör bibliográfiáját JAHN, F. már 1980-ban publikálta, HAMANN, G. pedig ugyanekkor már tudományos tanulmányt tett közzé a témában. Az osztrák tengeri hatalom és tengeri utazások történetében több tudományos igényű feldolgozás is született az elmúlt évtizedekben (SOKOL, A.E. 1972, 1977; RANDA, A. 1966; WALLISCH, F. 1956), ezzel egy időben pedig népszerűsítő kötetek is jelentek meg a témában (MAYER, H.F.–WINKLER, D. 1986, 1993, 1998; WALLISCH, F. 1966; BASCH-RITTER, R. 1987, 1987). A jelentős haditengerészek és világjáró haditengerészek életrajzi gyűjteményét pedig közel fél évszázaddal ezelőtt tette közzé BAYER v. BAYERSBURG, H. (1960, 1962) és ugyanő publikált először összefoglaló művet a valamikori közös haditengerészet távoli útjairól is (1958). 1991-ben SCHEFBECK, G. pedig monográfiát jelentetett meg az Osztrák–Magyar Monarchia haditengerészetének 1890–1898 közötti mélytengeri kutatóútjairól.

Ehhez képest Magyarországon a geográfia története jóformán semmit sem tud e haditengerészeti expedíciókról, amelyek a Monarchia és benne Magyarország tudományos életének nemzetközi tekintélyt szereztek. A magyar geográfiai utazástörténet valójában csak a probléma felvetéséig jutott el. (NAGY M.M. 2001, 2003, 2004), a tudományos kutatómunka jelentős része még hátra van. Világot járt hadi- és kereskedelmi tengerészeink írásait össze kell gyűjtenünk, adriai expedícióink kutatási jelentéseit, eredményeit – forrásközlemények formájában – közzé kell tennünk. Ezek pedig csak első lépései egy – a témában irandó – monográfia munkálatainak.

Ugyanakkor el kellene kezdenünk magyar nyelven is publikálni a Monarchia haditengerészeti útjairól szóló korabeli, igen terjedelmes beszámolókat, amelyek egyrészt hű képét adják a századforduló geográfiai szemléletének, másrészt pedig jelentős magyar vonatkozású expedíciók kordokumentumai is. E kutatások jelentik egyik előfeltételét annak, hogy a már említett HAVASNÉ–

SOMOGYI-féle mű új, korunk szellemének megfelelő változata elkészüljön, és hogy hazánkban is olyan utazástörténeti népszerűsítő művek jelenhessenek meg, mint amilyen SENFT, H.–SENFT, W. (1999), LANGENDORF, J.J. (1996) valamint HORVATH, M.–ZIMMERMANN, H. (1995) itt bemutatott alkotásai.

Tekintettel arra, hogy a geográfiának – mint tudománynak – alig lehet jobb szószólója a civil világban, mint a jó utazástörténet, és a társadalom földrajzi műveltségét kevesebb dolog emelheti jobban, mint a geográfiai utazástörténeti feldolgozások, célszerűnek tűnik nagyobb figyelmet szentelni tengeri utazóinknak is. Mindez azonban nem szoríthatja háttérbe a geográfiai utazástörténet tudományos igényű kutatásait, amelyek nélkül nyilván az itt bemutatott osztrák művek sem készülhettek volna el, és amelyek terén éppen a legnagyobb lemaradásunk van Ausztria tudományos életével szemben.

A földrajzi utazástörténet azonban nemcsak a magyar geográfia népszerűsítését, valamint társadalmunk földrajzi műveltségének emelését szolgálja, hanem tudomány-történetünk szerves része is. Ha kezünkbe vesszük MENDÖL T. néhány évvel ezelőtt – a szerző halála után évtizedekkel – publikált (1999) geográfia történetét, abban azt látjuk, hogy – a végsőkig leegyszerűsítve – az nem áll másból, mint a földrajzi ismeretek összegyűjtését szolgáló utazások, expedíciók történetéből, valamint a geográfiai eszmerendszerek históriájából, és ezt a szemléletet tükrözi HETTNER, A. földrajztörténete és -elmélete is (1927). Vagyis a geográfiai utazástörténeti kutatások elengedhetetlen feltételei a magyar földrajztörténetnek, amely esetében ismét nagy adósságaink vannak. Egyszerűen arról van szó, hogy nem rendelkezünk a magyar földrajz történetét összefoglaló művel. Pontosabban szólva – jelenlegi ismereteink szerint – eddig egyetlen ilyen próbálkozás történt; FODOR Ferenc 1948 és 1951 között megírta ugyan a magyar geográfia történetét – *A magyar földrajztudomány története* –, de e két kötetnyi mű kiadására eddig nem került sor. A kézirat jelenleg – nyomdakész állapotban – a Magyar Tudományos Akadémia kéziratárában vár publikálásra. (A mű kiadásra való előkészítése jelenleg az MTA Földrajztudományi Kutatóintézetében folyik – A szerk.) Mivel a feldolgozás fél évszázaddal ezelőtt született, azt nyilván kiegészítő fejezetekkel kell ellátni, és úgy megjelentetni. Kiadása mellett nemcsak az az érv szól, hogy más ilyen összefoglaló művel nem rendelkezünk, hanem az is, hogy FODOR F. a magyar geográfia történetének olyan, eddig le nem zárt, vitás kérdéseit is igyekezett tisztázni, mint a századforduló CZIRBUSZ-vitája, amelyről ma még szintén túl keveset tudunk.

Ugyanilyen feladatunk lenne a jelenleg valahol kéziratban lappangó DUBOVITZ-féle magyar földrajzi bibliográfia publikálása is, amely – miután igen terjedelmes cédulaanyagát az érdi Magyar Földrajzi Múzeum őrzi – a kézirat sikertelen keresése esetén is megoldható (SIPOS A.M.–NAGY M.M. 1997). E munkáról azt kell mondanunk, hogy hiányában a magyar geográfiai kutatások csak töredékesek lehetnek. Amíg nincs földrajzi bibliográfiánk, addig nem ismerhetjük tudományunk történetét, addig minden publikációnk magában hordozza annak veszélyét, hogy egyszer már kutatott kérdéskörök vizsgálatát legeslegelőről kezdjük. Végző soron pedig saját kutatómunkánk hitelessége kérdőjeleződik meg. Ez pedig ismét visszavezet a magyar geográfia történetét összefoglaló mű hiányához, ami egyben földrajzi utazástörténetünk hiányosságaira is felhívja a figyelmet.

Véleményünk szerint a széles körű geográfiai utazástörténeti népszerűsítés egyben értékméntést is jelent, hiszen valódi utazástörténet nem írható a földrajzi gondolkodás kultúrtörténete nélkül. Így a magyar utazókat, tudományos expedícióinkat tárgyaló népszerűsítő írások egyben geográfiai, tudományos gondolkodásunk megismertetését is szolgálják. Nem hagyják feledésbe veszni a magyar geográfia jelentős személyiségeinek munkásságát.

Mint láttuk a magyar geográfia történetírása terén komoly adósságaink vannak. Mi jelenti a kibontakozást? Elsősorban a munka, az évtizedek óta elhanyagolt tudományterület újjáélesztése. Meggyőződésünk, hogy a Földrajzi Múzeumi Tanulmányok c. folyóirat újraindítása, a magyar kutatóexpedíciókkal kapcsolatos forrásközlések meghonosítása földrajzi tudományos folyóiratainkban jelenthetné az első lépéseket. E téren két legjelentősebb földrajzi folyóiratunk – Földrajzi Közlemények, Földrajzi Értesítő – tehet a legjobbat. Jóllehet a Földrajzi Közlemények lapjain elsősorban

jeljenek meg földrajz- és utazástörténeti tanulmányok is, mégis célszerűnek tartanánk az ilyen jellegű írások közzétételének intézményesítését, és ezzel a tudományunk történetével foglalkozó kutatások koordinálását. Megfontolandó, hogy a Földrajzi Értesítő (mint akadémiai intézeti folyóirat) lapjain geográfai történeti rovat induljon. Ebben lehetne publikálni a magyar földrajztudomány történetét meghatározó, eddig még közzé nem tett dokumentumokat, tudománytörténeti – a tudományos népszerűsítés szintjét meghaladó – tanulmányokat.

Az igazi megoldás természetesen az lenne, ha módunkban állna külön magyar földrajztörténeti – hangsúlyozzuk, nem csak utazástörténeti – folyóirat, valamint olyan könyvsorozat indítása, amely átgondolt koncepció szerint tenné közzé a tudományunk történetét tükröző dokumentumokat. Ugyanígy nagy hiányát érezzük annak, hogy hazánkban nem létezik a földrajzi művek reprint-kiadása, pedig erre is igen nagy szükségünk lenne. Mivel a magyar földrajztudomány történetének vannak olyan jelentős – mára klasszikussá vált – művei, amelyek már eredetileg is kis példányszámban jelentek meg, és ma már gyakorlatilag hozzáférhetetlenek, szükségesnek tartjuk ezek újbóli kiadását.

E téren történtek az utóbbi években próbálkozások. Jó példa erre BULLA B. és MENDŐL T.: *A Kárpát-medence földrajza* c. kötetének 1999-ben történt újbóli kiadása, amely KOC SIS K. kiégészítéscével jelent meg. Jóllehet a mű második kiadása filológiailag nem teljesen pontos – a reprint és a második, bővített kiadás között mozog – mégis jelentős előrelépésnek számít fontos alapműveink újbóli közzétételében. (Csak zárójelben jegyezzük meg, hogy a kritikai kiadás formájában való megjelentetés talán szerencsésebb döntés lett volna.) Ugyanígy hiányát érezzük geográfiai chrestomatiáknak is, amelyek elsősorban a legjelentősebb földrajzi dokumentumok – tanulmányok, szövegrészek, levéltári források – közzétételét szolgálnák, és a tudományos kutatás mellett a felzárkózó földrajzoktatásban is jól hasznosíthatók lennének.

Röviden fogalmazva geográfiai utazástörténetünk és földrajzi tudománytörténetünk előtt hatalmas feladatok állnak, ám nem megoldhatatlan feladatok. Az írásunk elején bemutatott osztrák utazástörténeti művek igazolják, hogy módszeres munkával igen magas szintre juthat tudományunk történetírása; amely még akkor is képes elérni nyugati szomszédunk színvonalát, ha ott a mércét – mint láttuk – igen magasra helyezték.

IRODALOM

- BALÁZS D. 1995. Életem, utazásaim. Emlékiratok a földrajzi ismeretterjesztés szolgálatában. – A szerző kiadása, Érd.
- BASCH-RITTER, R. 1987. Österreich auf allen Meeren: Geschichte der k.(u.) k. Kriegsmarine von 1382 bis 1918. – Styria Verlag, Graz–Wien–Köln.
- BAYER V. BAYERSBURG, H. 1958. Die k.u.k. Kriegsmarine auf weiter Fahrt. – Bergland Verlag, Wien.
- BAYER V. BAYERSBURG, H. 1960. Österreichs Admirale 1719–1866. – Bergland Verlag, Wien.
- BAYER V. BAYERSBURG, H. 1962. Österreichs Admirale und bedeutende Persönlichkeiten der k.u.k. Kriegsmarine 1867–1918. – Bergland Verlag, Wien.
- BRENNECKE, D. 1995. Roald Amundsen. – Rowohlt Taschenbuch Verlag, Hamburg.
- BULLA B.–MENDŐL T. 1947. A Kárpát-medence földrajza. – Országos Köznevelési Tanács, Budapest.
- BULLA B.–MENDŐL T. 1999. A Kárpát-medence földrajza. – Lucidus Kiadó, Budapest.
- EMERSLEBEN, O. 1998. James Cook. – Rowohlt Taschenbuch Verlag, Hamburg.
- FODOR F. 1948–1951. A magyar földrajztudomány története I–II. – Kézirat, Magyar Tudományos Akadémia Kézirattára, Ms. 10.455, Ms. 10.456.
- HAMANN, G. 1980. Die österreichische Kriegsmarine im Dienste der Wissenschaften. – In: Schriften des Heeresgeschichtlichen Museums in Wien, 8. kötet, pp. 59–90.

- HARTAU, C. 1994. Hernando Cortés. – Rowohlt Taschenbuch Verlag, Hamburg.
- HAVASNÉ BEDE P.–SOMOGYI S. 1973. Magyar utazók, földrajzi felfedezők. – Tankönyvkiadó, Budapest.
- HETTNER, A. 1927. Die Geographie, Ihre Geschichte, ihr Wesen und ihre Methoden. – Ferdinand Hirt, Breslau.
- HORVATH, M.–ZIMMERMANN, H. 1995. Österreich maritim, Die frühen Jahre. – Edition S, Wien.
- JAHN, F. 1980. Bibliographie der k.k./k.u.k. Marine. – In; Schriften des Heeresgeschichtlichen Museums in Wien, 8. kötet, pp. 109–191.
- LANGENDORF, J. 1996. Die grosse Fahrt, Forscher und Entdecker der Monarchie 1400–1918. – Karolinger, Wien.
- MAYER, H.F.–WINKLER, D. 1986. Als die Adria österreichisch war, Österreich – Ungarns Seemacht. – Edition S, Wien.
- MAYER, H.F.–WINKLER, D. 1993. Als die Adria österreichisch war, Österreich – Ungarns Seemacht. – Verlag der Österreicher Staatsdruckerei.
- MAYER, H.F.–WINKLER, D. 1998. Rot-weiss-rote Weltreisen, Expeditionen der k.k. Marine. – Verlag Holzhausen, Wien.
- MENDŐL T. 1999. A földrajztudomány az ókortól napjainkig. – ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- NAGY M.M. 2001. Geográfia hadilobogó alatt. – Magyar Tudomány 46. 7. pp. 788–798.
- NAGY M.M. 2002. Földrajz és történelem határán. – Földr. Ért. 51. 3–4. pp. 431–438.
- NAGY M.M. 2003. Az Osztrák–Magyar Monarchia hadiflottájának expedíciói. – In: KATONA A.–FRISNYÁK Zs. (szerk.): Közlekedés a Kárpát-medencében. Közlekedési Múzeum, Budapest, pp. 121–139.
- NAGY M.M. 2004. Boldog békeidők haditengerészei. – Kornétás Kiadó, Budapest.
- RANDA, A. 1966. Österreich in Übersee. – Verlag Herold, Wien – München.
- SCHEFBECK, G. 1991. Die österreichisch–ungarischen Tiefsee-Expeditionen 1890–1898. – Weishaupt Verlag, Graz.
- SENF, H.–SENF, W. 1999. Aufbruch ins Unbekannte, 50 österreichische Forscher und Entdecker von Herberstein bis Harrer. – Leopold Stocker Verlag, Graz – Stuttgart.
- SIPOS A.M.–NAGY M.M. 1997. „Gutta cavat lapidem”, avagy miért nincs retrospektív magyar földrajzi bibliográfiánk, mikor lehetne? – Könyvtári Figyelő, 43. 2. pp. 236–246.
- SOKOL, A.E. 1972. Seemacht Österreich, Die Kaiserliche und Königliche Kriegsmarine 1382–1918. – Molden Verlag, Wien–München–Zürich.
- SOKOL, A.E. 1977. Das Habsburgische Admiralitätswerk des 16. und 17. Jahrhunderts. – Österreichisches Institut für Bibliothek-Forschung Dokumentations- und Informationswesen, Wien.
- WALLISCH, F. 1956. Die Flagge Rot-Weiß-Rot, Männer und Taten der österreichischen Marine in vier Jahrhunderten. – Verlag Styria, Graz–Wien–Köln.
- WALLISCH, F. 1966. Sein Schiff hiess Novara, Bernhard von Wüllerstorff Admiral und Minister. – Verlag Herold, Wien–München.